

RITA MILIŪNAITĖ

GRAMATIKOS NORMINIMAS „GIMTOJOJE KALBOJE“ (1958–1968 m.)

Dar prieškario Lietuvoje įkurta Lietuvių kalbos draugija (toliau — LKD) ir jos laikraštis „Gimtoji kalba“ (1933–1941 m., toliau — GK) gerokai pastūmėjo į priekį kalbos norminamąjį darbą, kuris po J. Jablonskio mirties (1930 m.) buvo kiek apsilpęs. Beveik per dešimtmetį kolektyviai svarstyti teoriniai kalbos norminimo klausimai ir priimta programa, rūpintis normų diegimu į vartoseną. Tačiau 1941 m. tas darbas nutrūko, nes didelė dalis veikliausių kalbininkų, karui baigiantis, priverstinai paliko tėvynę.

1950 m. JAV vėl buvo atkurta LKD, o nuo 1958 m. atgaivinta ir visą dešimtmetį leista „Gimtoji kalba“¹. Iš pradžių svarbiausi bendradarbiai, kaip ir Lietuvoje, buvo P. Skardžius, A. Salys, P. Jonikas ir L. Dambriūnas (Lietuvoje pasirašinėjęs Dambrauskas). Beveik pustrėčių metų redaktoriumi dirbo P. Jonikas, talkinamas kitų kalbininkų, o nuo 1961 m. leidinį ėmėsi redaguoti vienas Dambriūnas; straipsnių skelbdavo S. Barzdukas, V. Rastenis, K. Grinda ir keletas kitų lietuvių išeivių — ne vien kalbininkai.

Šiuokart rūpės pažvelgti, kaip Amerikos GK tęsė sėkmingai Lietuvoje dirbtą bendrinės kalbos tvarkymo darbą, ypač kreipiant dėmesį į gramatikos norminimą. Ilgą laiką dėl suprantamų priežasčių šis laikraštis negalėjo patekti į dabartinių mūsų kalbos normintojų akiratį, tad juo labiau įdomu pasekti, kokia kryptimi bendrinė kalba tvarkyta svetur.

Vienas iš GK bendradarbių A. Dundulis 1966 m. pačiame laikraštyje kritiškai įvertino tuometinę kalbos norminamojo darbo būklę: tuo klausimu esą „iki šiol beveik nieko naujo nepasakytą. Lietuvoje viskas, vietomis beveik pažodžiui, kartojama, kas Joniko straipsniuose buvo beveik prieš 20 metų parašyta“ [66 I 2]². Kaip buvo Lietuvoje, kol 1961 m. pradėjo eiti „Kalbos kultūra“, daugmaž žinome, o Amerikos GK ar taip jau nieko naujo ir nepasakė?

GK stengėsi išlaikyti pirmtakės struktūrą, o turinys, tematika, nors taip pat buvo kreipiami kalbos praktikos linkme, gerokai pakito, nes reikėjo atsižvelgti į lietuvių, patekusių svetimon kalbinėn apsuptin, poreikius. Gramatikos reiškiniams

¹ Plačiau apie šios GK leidimo istoriją ir tematiką žr. Miliūnaitė R. Amerikos lietuvių „Gimtoji kalba“ (1958–1968) // Gimtoji kalba. 1991. Nr. 4. P. 6–11.

² Gimtoji kalba. K., 1933–1941; JAV — 1958–1968.

Čia ir toliau skliaustuose pirmuoju skaitmeniu žymima GK leidimo metai, antruoju — sąsiuvinio numeris, trečiuoju — puslapis.

leidinyje buvo skiriama palyginti nemaža vietos — ir „Klausimų kraitelėje“, ir daugelyje straipsnių. Ypač tuo rūpinosi Dambriūnas, pats būdamas sintaksininkas. Iš 186 surinktų gramatikos reiškinių vartojimo rekomendacijų 119 (t. y. apie 64 %) priklauso kaip tik jam, apie 10 % — S. Barzdukui, apie 7 % — P. Skardžiui ir po kelis procentus — B. Babrauskui, P. Jonikui ir kitiems.

Prieš aptariant, kuo remiantis GK buvo norminama gramatika, pravartu pasi-aiškinti bendrąjį leidinio bendradarbių požiūrį į kalbos reiškinius, jų tvarkymą. Skirtingai negu Lietuvos GK, kur buvo dirbama kolektyviai, rengiamos kalbos norminimo programos, Amerikos GK šis darbas perėjo iš esmės į vieno žmogaus — L. Dambriūno — rankas, ir nuo paties redaktoriaus požiūrų daugiausia priklausė viso leidinio pobūdis. Kiti bendradarbiai rašė beveik tik praktiniais klausimais ir šiame laikraštyje platesnių teorinių samprotavimų nedėstė.

Dar Lietuvoje Dambriūnas, 1934—1937 m. itin aktyviai bendradarbiaudamas GK (o 1936—1937 m. ir ją redaguodamas), buvo paskelbęs teorinių minčių apie kalbos norminamąjį darbą. Visus kalbos faktus bendrinės kalbos atžvilgiu jis suskirstė į tris grupes, t. y. pripažino ne tik aiškių normų bei klaidų, bet ir tarpinių reiškinių egzistavimą [36 III 34]. Suprasdamas, kad bendrinė kalba nuo tarmių dar nebuvo per daug nutolusi, jis drauge neužkirto kelio įvairioms naujovėms joje atsirasti ir pabrėžė, jog „vienas plikas argumentavimas, kad žmonės taip nesaką, šiandien jau nebeįtikina [...]“ [34 III—IV 38]. Teiginys, kad norminant kalbą, svarbu atsižvelgti į jos raidos polinkius [36 III 34], vėliau taps vienas iš svarbiausių jo pažiūrose.

Taigi Lietuvoje Dambriūnas savo pozicija pernelyg ryškiai neišsiskyrė iš kitų GK bendradarbių, o Amerikoje, kaip rodo leidinyje skelbtų jo teorinių samprotavimų bei gramatikos reiškinių vertinimo analizė, ėmė linkti į kraštutinumus. Viena name straipsnyje pats apie save jis išsitarė: „Šio laikraščio redaktorius bendrinės kalbos klausimais yra truputį liberalesnis, negu kiti mūsų kalbininkai. Kai kuriuos dalykus jis pateisina, kuriuos kiti laiko klaida“ [67 II 21].

Dar Lietuvos GK buvo apsvarstyti ir priimti bendrinės kalbos norminimo kriterijai [38 IX 143—144], tačiau Dambriūnas 1961 m. jau buvo gerokai nuo jų nutolęs. Šiuo požiūriu bene svarbiausias teorinis jo straipsnis GK — „Kas yra taisyklinga“ [61 III—IV 33—35]. Atsakymas į antraštės klausimą trumpas: „taisyklinga yra tai, kas sudaryta pagal taisykles“. O kokiais principais nustatomos pačios bendrinės kalbės taisyklės, aiškinama plačiau: „vadovaujamasi, galima sakyti, demokratinio principu“. Šio principo esmė — atsižvelgti į vartojimo paplitimą ir grynumą: „bendrinėje kalboje taisyklinga yra tai, kas yra sava ir kas plačiai vartojama“.

Ir vartojimo platumą, ir grynumą Dambriūnas laiko sąlygiškom sąvokom. Sąlyga „kas sava“ nesanti absoliuti, nes yra išimčių. Taip pat ir kalbos faktas, jei pakankamai plačiai vartojamas, jei nesąs siaurai žinomas vienai kuriai tarmei ar šnektai, tinka bendrinės kalbos taisyklei pagrįsti, bet, antra vertus, platų vartojimą ne visi vienodai supranta. Vis dėlto, anot Dambriūno, siekiant tikslumo, vartojimo platumą visada esą galima patikrinti: „Jeigu pasirodytų, kad kurį nors posakį tevar-

toja pvz. koks ketvirtadalis ar dar mažesnis visų lietuvių skaičius, tai tenka jį laikyti neplačiai vartojamu ir bendrinei kalbai neteiktinu, jeigu jo vietoj yra daug plačiau žinomas ir vartojamas posakis“ [61 III—IV 34]. Šiandien sunkoka įsivaizduoti, kaip galima būtų praktiškai vartojimo platumą „visada patikrinti“ — paprasčiausiai dar nėra sukaupta pakankamo duomenų fondo (šiuo požiūriu kiek geresnė leksikos padėtis), nėra taip gerai iširta vartosena, kad būtų galima operuoti konkrečiais skaičiais. Beje, iš paties Dambriūno rekomendacijų matyti, kur galima nuklysti taikant šį principą kalbos praktikoje, kai remiamasi klaidingomis prielaidomis ir tik apytikriais duomenimis (pavyzdžiui, prieveiksmių, padarytų iš *-inis* būdvardžių, pateisinimas). Be to, Dambriūno neužsimenama, kad tiriant kalbos faktus statistiškai, būtina atsižvelgti į įvairių kalbos lygmenų ypatumus: pernelyg nerizikuojant suklysti, statistiškai galbūt galima apdoroti tam tikrus kirčiavimo variantus ir pagal tai nustatyti ar pakoreguoti bendrinės kalbos normą, bet kur kas tai sudėtingiau pritaikyti, tarkim, sintaksės reiškiniams.

Vis dėlto suprasdamas, kur galėtų nuvesti aklas rėmimasis vartojimo paplitimu, Dambriūnas tą kriterijų apriboja kitu — grynumo kriterijumi. Jo nuomone, jei keli kalbos reiškiniai yra savi ir vienodai plačiai vartojami, jie abu leidžiami bendrinėje kalboje, taigi pripažįstamas variantų koegzistavimas (pavyzdžiui, ilgosios ir trumposios linksnių bei asmenų formos). Tačiau tai nesanti nuolatinė būseną. Žiūrėdamas į kalbą kaip į procesą, Dambriūnas mato joje du veiksnius — statinį ir dinaminį. Pirmasis sudarantis pagrindą norminti kalbą, o antrasis įgalina ją kisti. Svarbiausia esą nustatyti, kuria kryptimi kalba kinta. Gali būti, kad koks nors reiškinys imamas vartoti vis rečiau, ir nesą prasmės jį specialiom priemonėm gai-vinti (pavyzdžiui, dviskaitą ar siekinį); o jei koks reiškinys buvo siaurai vartojamas, bet padažnėjo, nereikia jo įsigalėjimo drausti. Antraip būtų einama prieš natūralią kalbos raidą.

Straipsnyje „Pažanga lietuvių kalboje“ [61 I 1—3; 62 II 20—22] Dambriūnas parodo įvairiuose kalbos lygmenyse vykstančius procesus ir daro išvadą, kad „kalboje natūraliai siekiama didesnio paprastumo, lengvumo, aiškumo ir gražumo. Priemonės tam yra nereikalingų formų atmetimas, ilgųjų trumpinimas, lygiagretybių išlyginimas, naujų darinių, konstrukcijų ar reikšmių įvedimas“ [62 II 22]. Taigi kalbos pažanga prilyginama paprastėjimui, ir šia nuostata imama vadovautis vertinant įvairius kalbos reiškinis.

Nemažą įtaką Dambriūno pažiūroms bus turėjusi danų kalbininko O. Jesperseno kalbos pažangos teorija, pagal kurią visi kalbos pakitimai esą pažangūs, nes padeda lengviau bendrauti. Dambriūnas straipsnyje „Kuria kryptimi vyksta kalbos evoliucija?“ [61 II 18—21] pats neslepia remiavosi Jespersenu ir priima kalbos pažangėjimo idėją. O suprantant kalbos raidos faktą ir kryptį, esą galima geriau orientuotis sprendžiant praktinius bendrinės kalbos klausimus.

Kalbos formų paprastėjimą Dambriūnas, sekdamas Jespersenu, laiko be išlygų kalbos tobulėjimo požymiu. Kaip pavyzdį jis pateikia anglų kalbą ir lygina su lietuvių kalba. Anglų kalba — analitinė — žodžiuose, jo manymu, kaupianti mažiau gramatinių kategorijų požymių, dėl to žodžių santykiams sakinyje reikšti vartojanti

daugiau kitų priemonių, ir tai jai teikią lankstumo, lengvumo: „vietoje mūsų dvylikos įnagininko linksnio galūnių anglų kalba išsiverčia su vienu prielinksniu, t. y. su viena galūne“ [61 II 21].

Kaip pavyzdį, kur anglų kalba lankstesnė už lietuvių, Dambriūnas pateikia ir pasakymą *the exploitation of man by man*. Lietuviškai (jau tarybiniais metais) buvę verčiama pagal rusišką konstrukciją: *išnaudojimas žmogaus žmogumi*, o vėliau susigėsta ir pasitaisyta, bet nepatogiai: *žmogaus išnaudojimas kito žmogaus*. Čia Dambriūnas mėgina parodyti, „kaip sunku kartais be prielinksnio išsiversti“, bet šių dienų akimis žiūrint atrodo visai nebūtina dejuoti dėl lietuvių kalbos nelankstumo ir sekti anglų ar rusų kalba; šiuo atveju pakanka sakyti vien *žmogaus išnaudojimas*. Apskritai šiandien tokios pažiūros būtų nesunkiai sukritikuotos vien jau prisiminus chrestomatinį teiginį, kad kiekviena kalba yra savaip tobula.

Taigi Dambriūno formulė, rodanti, kas yra taisyklinga, apibūdina ne statinį, o kintantį objektą; be vartosenos platumo ir grynumo, ji papildoma diniminiu elementu: „taisyklinga yra tai, kas sava, kas palyginti plačiai vartojama ir kas atitinka kalbos raidos kryptį“ [61 III—IV 34]. Jeigu palyginsime šiuos kriterijus su Lietuvoje 1938 m. priimtaisiais, pamatysime, kad Dambriūno čia žengtelta gerokai atgal. Pirmiausia, anuomet taisyklingumas, grynumas, būdingumas (Dambriūno pavadintas kalbos raidos atitikimu), tikslingumas ir estetiškumas buvo nurodyti kaip savarankiški kriterijai, o norminant kalbą esą būtina atsižvelgti į visą jų kompleksą [38 IX 144—145]. Dambriūnas taisyklingumą padaro bendruoju principu, į kurį suveda grynumo, paplitimo ir kalbos raidos kriterijus. Tokiu būdu nelieka vieno iš svarbiausių 1938 m. P. Joniko nurodytų — tikslingumo kriterijaus, nebeatsižvelgiama į normų stilistinę susiskaidymą. Svarbiausia — visai nebeužsimenama apie būtinumą palaikyti normas kiek galima stabilias. Lietuvoje anuomet nustatytas pastovumo principas reikalavo, „kad kalboje išgyvenę dalykai nebūtų iš jos šalinami be aiškiai pateisinamų priežasčių“ [38 IX 144], ir skatino kiekvieną reiškinių, ypač naujai atsiradusių, vertinti atsargiai ir apgalvotai. Dambriūno schemeje kalbos raidos polinkiams nelieka atsvaros — norminimo tradicijos, kuri ligtolinių mūsų kalbininkų buvo daugiau ar mažiau pabrėžiama ir palaikoma.

Kalbos raidą — tiek tobulėjimą, tiek atžangą, — Dambriūnas sieja su kalbos vartotojais, su jų kultūriniu lygiu, kuris priklauso nuo gyvenamos aplinkos [63 II 1—3]. Kalba pažangėjanti ne staiga, „tarp sena ir nauja vyksta gana ilgos varžybos, kol pagaliau naujovė laimi“, o pažangą skatinantys ne tik rašytojai, kalbininkai, bet ir apskritai visi kalbos vartotojai, visa tauta. Kalbos kūrėja laikydamas visą tautą, paplitimo kriterijų taikydamas „visų lietuvių“ vartosena, Dambriūnas šiuo požiūriu teoriškai nenutolo nuo Lietuvos GK suformuluotos nuostatos dėl bendrinės kalbos vartosenos kriterijaus (mūsų dienų terminais tariant — normų šaltinio), tačiau praktiškai teikė jai daugiau reikšmės negu buvę GK bendradarbiai. Anuomet kolektyviai buvo sutarta bendrinės kalbos normų šaltiniu laikyti dabartinę visuotinę lietuviškąją vartoseną [36 IV 50; 37 IX 120 ir kt.], bet, atrodo, ne iki galo išsiaiškinta, kas yra toji vartoseną.

Dambriūnas, jau būdamas Amerikoje, išreiškia nuomonę, kad „įsigali paprastai tik tai, ką dauguma aprobuoja“, todėl ir bendrinės kalbos kriterijus (t. y. normų šaltinis) esanti daugumos vartosena [62 II 22]. Kalboje egzistuojančios išimties iš pradžių tik paneigia taisykles, bet kai tos išimtys imamos vartoti daugelio, jos pasidaro įprastos ir tampa teisėtos taip pat, kaip ir taisyklių apimami faktai.

1966 m. Dambriūnas rašo: „kalbą kuria visi, kurie ją vartoja, taigi ir rašytojai beletristai, poetai, filosofai, paskirų sričių mokslininkai, kalbininkai ir paprasčiausi artojai“ [66 I 12], o po poros metų šį teiginį patikslina: „Tačiau vartotojas vartotojui nelygu. Negalima, pavyzdžiui, lyginti didelio rašytojo su eiliniu kalbos vartotoju“ [68 I—II 1]. Vis dėlto ir toks patikslinimas ne ką labiau paaiškina normų šaltinio — daugumos vartosenos sampratą ir palieka nepamatuotų sprendimų pavojų.

Keliose rekomendacijose Dambriūnas iškelia dar vieną svarbią problemą: kiek dabartinę bendrinės kalbos vartosena galima remti senųjų raštų pavyzdžiais? Apskritai senųjų raštų kalba norminimo teorijoje laikoma svarbiu normų šaltiniu, bet Dambriūnas ne visai be pagrindo teigia, kad „Mažvydo ar panašių autoritetų kalbos pavyzdžiai tepasako, kad seniau taip buvo vartojama“, bet anaip tol nereiškia, kad ir šiandien taip turi būti vartojama [65 III—IV 35], nes „bendrinės kalbos taisyklingumo kriterijus yra dabartinė, o ne istorinė jos vartosena“ [60 II 36]. Tačiau konkrečiu atveju tiesmukai vadovaudamasis tokia nuostata, Dambriūnas nepaiso vartojimo tradicijos. Pavyzdžiui, jis paremia poterių frazėje *kaip danguje, taip ir ant žemės* vartojamą kilmininką su prielinksniu, kuris, jo manymu, ne tik naujesnė forma už vietininką (*žemėje*), bet ir plačiai dabartinėje vartosenoje paplitęs ir nelaikytinas jokia slavybe. Vis dėlto šikart greičiausiai teisingas būtų P. Skardžiaus, parašiusio po Dambriūno straipsniu (šiam dar nesant redaktoriumi) redakcijos prierasą. Jame aiškinama, kad vietininkas tikrai esąs senesnis, bet ir šiandien dar gana plačiai paplitęs, ir „čia iš dalies tradicija paremia šių laikų vartosena“, todėl vietininką kaip tik labiau tinka pasirinkti kaip bendrinės kalbos normą, ypač bažnytinėje kalboje [60 II 37].

Apie liaudies ir bendrinės kalbos santykį Dambriūnas užsimena nedaug ir nekonkrečiai: „dabartinė vartosena nebūtinai turi būti remiama tarmių pavyzdžiais ar bent ne visokiais pavyzdžiais ir ne visais atvejais. Bendrinė kalba gali turėti savų sričių, kartais ne visai atitinkančių tarminius pavyzdžius“ [64 III 9]. Tarmėmis rekomendacijose remiamasi vos kelis kartus: pasakymo *vaikščiojo drabužiuose* vietininką taisant įnagininku *drabužiais* [65 III—IV 43—44], pateisinant konstrukciją *kad* su padalyviu šalutiniame tikslo aplinkybės sakinyje [66 III—IV 44—48] ir aptariant abstrakčiųjų daiktavardžių vietininkų vartojimą [65 III—IV 47—50], taip pat aiškinant morfologinių formų trumpėjimo polinkius.

* * *

Dambriūno teorinių pažiūrų skirtumas nuo kitų kalbos normintojų negalėjo neturėti įtakos kalbos praktikai, ypač kai iš GK redakcijos pasitraukė P. Jonikas ir P. Skardžius. GK rekomendacijų tyrimas rodo, kad nemažos dalies gramatikos

reiškinių vertinimas, palyginti su ankstesniu, dar Lietuvoje susiklosčiusiu, gerokai pasikeitė. Toliau bus apžvelgtos svarbesnės morfologijos ir sintaksės rekomendacijos, iš kurių matyti netradicinis kalbos reiškinių vertinimas ir jo pagrindimas.

Aptardamas įvairiuose kalbos lygmenyse vykstančius procesus, morfologijoje kaip svarbiausią pažangos bruožą Dambriūnas nurodė kalbos formų skaičiaus mažėjimą. Bendrinėje kalboje nebevertotini siekinys ir dviskaita, nes jie pasenę ir tik „apsunkintų atmintį“, be to, juos atstojančios kitos formos, tad jų perteklius esąs nereikalingas. Apie šių formų stilistinę vertę, pavyzdžiui, tikimą vartoti šnekamojoje kalboje ar grožinėje literatūroje (tai buvo pabrėžiama Lietuvos GK), Dambriūnas neužsimena. Retai bevertojamos formos *tedirbie*, *tedarai*, nes jas atstojanti paprastesnė forma *tedirba*, *tedaro* (*tegu daro*). Šiuokart lieka neaišku, kokiais kriterijais vadovaudamasis Dambriūnas atskiria, katra forma sudėtingesnė, katra paprastesnė.

Taip pat pažymima mažėjant daiktavardžių linksniuotųjų skaičių, kai negausūs 4-osios ir 5-osios linksniuotės daiktavardžiai įgyja kitų linksniuotųjų galūnes. Dar viena morfologijos naujovė esąs nekaitomų formų atsiradimas (vėl, atrodo, orientuojamasi į tariamai pažangesnį anglų kalbos modelį): jas patogiau vartoti (*dešimt* vietoj *dešimtis*, *dvidešimt* vietoj *dvi dešimtys* ir kt.).

Kiek kitaip, nei buvo įprasta, Dambriūnas žiūri į ilgųjų ir trumpųjų žodžių formų konkurenciją (*eit*//*eiti*; *geriem žmonėm*//*geriems žmonėms*). Teigdamas, kad „kalbos raida vyksta formų trumpėjimo, o ne ilgėjimo linkme“ [64 I 15], jis stengiasi visomis progomis palaikyti trumpąsias formas ir nurodo, kad toks esantis ir bendras liaudinės kalbos polinkis [62 I 3]. Be šio pagrindinio — kalbos pažangėjimo — motyvo, pateikiama ir keletas kitų. Trumposios formos esančios patogesnės (dėl to ypač tinkančios laikraščių kalboje) ir darančios kalbą skambesnę, mat atkrinta per dažnas lietuvių kalbos garsas *s* [62 I 3]. Kita vertus, Dambriūnas neneigia ir ilgųjų formų taisyklingumo; apskritai šių formų vartojimas esąs skonio dalykas [67 III 36].

Didžiausia rekomendacijų dalis skirta įvairiems sintaksės reiškiniams. Neginčijamomis, elementariomis sintaksės klaidomis Dambriūnas laiko jungtuką *kad* su bendratimi šalutiniame tikslo aplinkybės sakinyje, padalyvio vartojimą vietoj pusdalyvio, tarinio įnagininką *ten*, kur kartais reikia vardininko, ir keletą kitų [67 II 21]. O daugelį nuo seno taisomų klaidų jis mėgina peržiūrėti, daugiausia aiškindamas tai kalbos raidos polinkiais.

Nemažos apimties straipsnyje „Kai kurie linksnių vartojimo atvejai“, einančiam per kelis GK sąsiuvinius, išsamiai aprašomos konkuruojančios linksnių formos (pavyzdžiui, tarinio įnagininkas//vardininkas, tikslo naudininkas//pažyminio galininkas ir kt.), o daromos išvados ne visada sutampa su iki tol tradiciškai susiklosčiusiu požiūriu į šios rūšies gramatikos formų vartojimą.

Svarbu tai, kad Dambriūnas mėgina aprėpti visą linksnių sistemą, ieškoti ryšių tarp šios sistemos narių, o ne atskirai, izoliuotai nagrinėti kiekvieno linksnio vartojimą. Jis pažymi, kad šalia pagrindinių reikšmių linksniai turi ir šalutinių, kurios nesančios pakankamai aiškios, apibrėžtos, ir dėl to paskirų linksnių vartojimo lau-

kai ne tik susiduriantys, bet ir susipinantys. Šitaip vykstančios savotiškos linksnių varžybos, ir, kalbai kintant, vienių linksnių vartojimo laukas išsiplečias, kitų — susiaurėjas [64 I 1].

Iš rekomendacijų, kur aptariami tarpiniai linksnių vartojimo atvejai, matyti, kad Dambriūnas neretai jaučia subtilius reikšmės atspalvius ir stengiasi į juos atsižvelgti vertindamas vieną ar kitą reiškinį. Pavyzdžiui, išsamiai aiškinamas vadinamojo pobūvio galininko ir laiko naudininko vartojimo skirtumas. Dambriūnas nesutinka su Jablonskio taisyte naudininku sakinyje: *Išvažiavo kelioms dienoms atostogų*. Jablonskis panašiais atvejais visur teikė galininką, siedamas jį su priešdėliniais slankos arba sąjūdžio veiksmažodžiais³. Dambriūnas teigia, kad tokiuose sakiniuose „šiandien [...] jau visuotinai įsigalėjęs naudininkas“ [62 II 21], o galininkas, reiškiantis veiksmo trukmės ilgumą, ir įvykio veiksmo veiksmažodis tame pačiame sakinyje „pjaunasi“ [64 IV 11–12]. Mat laiko galininkas turintis dvi skirtingas reikšmes, t. y. žymi 1) laiką, kurio metu kas veikia ar kas vyksta, ir 2) laiką, kuris yra skirtas, numatytas praleisti. Antroji reikšmė labai panaši į laiko naudininko reikšmę, tad naudininkas ir linkstamas daugiau vartoti vietoj šio galininko, kad dėl galininko keliareikšmiškumo neatsirastų dviprasmybių. Paaiškinimui Dambriūnas duoda Jablonskio sakinį *Važiuosim pas mamą valandėlę* ir nurodo, kad galininką čia galima suprasti dvejopai: kaip pobūvio arba kaip vadinamąjį ilgio tolio, reiškiantį veiksmo trukmės ilgumą. Pirmuoju atveju, jei norima nurodyti laiką, skirtą praleisti, pabūti, vietoj galininko vartotinas naudininkas.

Kartais abstrakti gramatikos taisyklė tinka ne kiekvienam konkrečiam atvejui. Dambriūnas, aptardamas kilmininko vartojimą su neigiamaisiais veiksmažodžiais, nurodo, kad ne visada šis dėsningumas praktiškai realizuojamas; kartais geriau tinkas galininkas, ir tai priklauso nuo sakinio konstrukcijos, nuo linksnio vietos sakinyje ir kitokių aplinkybių [64 I 7–8]. Pavyzdžiui, nesą reikalo „vartoti kilmininką prie bendraties, kai kitas kilmininkas jau yra prie neigiamo veiksmažodžio“: *nėra reikalo skelbti karą; neturime teisės jį smerkti* ir pan. Dambriūnas daro išvadą, kad su neiginiu galimi vartoti abu linksniai — ir kilmininkas, ir galininkas, o renkantis vieną iš jų, reikią vadovautis „individualiu kalbos jausmu“. Šių dienų kalbos praktikoje pasitaiko, kad dėl tariamo formos ydingumo paaukojami subtilūs reikšmės skirtumai, atspalviai, tačiau geriau išžiūrėjus matyti, kad gramatikos taisyklių konkretiems atvejams negalima taikyti aklai ir varžyti natūralią kalbos prigimtį.

Vis dėlto, ieškodamas reikšmės skirtumų, Dambriūnas neišvengia neprasilenkęs su kalbos taisyklingumo kriterijumi ir norminimo tradicija. Išsamiai aptardamas abstrakčiųjų daiktavardžių vietininkų vartojimą, jis dalį tokių vietininkų, taisyčių dar Jablonskio, linksta pateisinti. Dambriūno manymu, variantai *savaitės laikotarpyje* ir *per savaitę* esą nevienareikšmiai, dėl to abu vartotini bendrinėje kalboje. Pirmasis reiškias, kad darbas bus atliktas, dirbant nebūtinai ištisą savaitę, o posa-

³ Piročkinas A. Jono Jablonskio kalbos taisymai. K., 1986. P. 175–178.

kis *per savaitę* kaip tik „implikuoja visos savaitės darbą“ [65 III—IV 47—50]. Panašiai samprotaujant, vartotinais laikomi ir vietininkai *savaitės eigoje, bėgyje*, tačiau šiandien mes pripažįstame tik Jablonskio nustatytą normą.

Nuo pat Jablonskio taip pat sutartinai buvo laikoma klaida ir iki pat šiandien griežtai taisoma konstrukcija *kad* su bendratimi šalutiniame tikslo aplinkybės sakinyje. Iš pradžių tą konstrukciją netaisyklinga laikė ir Dambriūnas (tarp kitų klaidų nurodė ir *kad turėjus gerų kunigų*, [...]) [60 II 40], bet 1966 m. nebetaisė ir mėgino įrodyti jos priimtinumą. Pirmiausia ši konstrukcija pateikta kaip galimas kitos klaidos — tikslo šalutiniame sakinyje vartojamos bendraties su *kad* — pakaitas, mat bendratį keisti tariamąja nuosaka, ypač beasmeniuose sakiniuose, ne visada įmanoma. Sakinyje *Tačiau tų priemonių neužtenka, kad pakelti ekonominę gerovę* Dambriūnas bendratį taiso padalyviu (*kad pakėlus*) ir prideda: „dėl šio pastarojo posakio (kad su padalyviu) kai kurie kalbininkai raukosi, bet, mano nuomone, be reikalo“ [66 I 6—7]. Tų pačių metų III—IV GK sąsiuvinyje Dambriūnas išsamiau aptaria šią konstrukciją ir padaro išvadą, kad ji visiškai nepeiktina. Apžvelgęs visų rūšių šalutinius sakinius (pildinio, veiksnio, būdo, priežasties ir kitus), jis konstatuoja, kad visur čia įprasta vartoti padalyvį, tad nesą „nei gramatinio, nei loginio pagrindo“ daryti išimtį ir tikslo šalutiniams sakiniams [66 III—IV 44—48]. Taigi dirbtinai mėginama sudaryti schemą, ir reiškinius aiškinti loginių samprotavimų būdu. Įdomu tai, kad tokį Dambriūno požiūrį priėmė ir kiti GK korespondentai. Tame pačiame sąsiuvinyje V. Rastenis, taisydamas JAV lietuvių spaudos kalbą, aptariamąją konstrukciją, kaip ir konstrukciją su tariamąja nuosaka, laiko taisyklingomis, bet ydingomis stilistiškai — „sunkiasvorėmis“: sakinyje *Kad nuraminus vokiečius, Kennedy sugalvojo* [...] jis vietoj šalutinio sakinio siūlo tikslo naudininką su bendratimi (*vokiečiams nuraminti* [...]) [66 III—IV 55].

Kaip naują sintaksės bruožą Dambriūnas nurodo dažnesnį linksnių su prielinksniais įsigalėjimą vietoj senovinių grynųjų linksnių [62 II 20] ir laiko tai kalbos pažanga: dabar sakome *iš pykčio*, o ne *pykčiu paraudo, ant žirgo*, o ne *žirge sėdėjo, žengimas į dangų*, o ne *dangaus žengimas* ir pan. Šį procesą vykstant lietuvių kalboje pripažįsta ir P. Skardžius, bet pažymi, kad „senovinių linksnių virtimas prielinksninėmis žodžių grupėmis dar nėra pasibaigęs vyksmas“ [60 V 50]. Dar prieš Dambriūno samprotavimus, GK leidimo pradžioje, keli autoriai, atvirkščiai, buvo skundęsi prielinksnių gausa, atsiradusia lietuvių išeivių kalboje dėl anglų kalbos įtakos: *ateik ant laiko* [60 II 26], *to nėra į šitą knygą* (= *šitoje knygoje*) [60 II 43]. Tačiau Dambriūnas į tai nekreipia dėmesio ir, beatodairiškai nusitvėręs kalbos pažangėjimo idėjos, į prielinksninę konstrukciją žiūri daug palankiau negu į variantišką jai linksnį. Dėl to bendrinei kalbai teikia vartoti jau minėtąjį pasakymą *ant žemės*, o ne *žemėje*, taip pat *tikėti į ką*, o ne vieną galininką [65 III—IV 33—38].

* * *

Iš pateiktų pavyzdžių matyti, kad Dambriūno teoriniuose svarstymuose ir kalbos rekomendacijose gana ryškus norminimo tradicijų ir loginio požiūrio į kalbos reiškinius supriešinimas. Laikydamas logiką visų mokslų pagrindu [68 I—II 30],

jis ir kalboje vykstančius procesus linko vertinti iš šių pozicijų, neretai paneigdamas iki tol įsigalėjusius ir įprastus kalbos faktus arba pateisindamas visuotinai pripažintas kalbos klaidas. Štai kad ir Dambriūno požiūris įrieveksmius, padarytus iš būdvardžių, turinčių priesagą *-inis* (*išoriniai, vidiniai*). Remdamasis savo taisyklingumo formule, jis įrodinėja tokiųrieveksmių priimtinumą ir suabejoja Jablonskiu, kuris, kliaudamasis gyvąja liaudies kalba, tokiųrieveksmių vengęs; tad kartu nutraukiama ir jų taisymo tradicija. Čia tiktų prisiminti mūsų kalbininkų A. Girdenio ir A. Rosino teiginį, kad „bendrinės kalbos normos yra ne matematiškai įrodomos mokslo tiesos, o vertybės, ir jos gali tvirtai laikytis tik tada, kai kalbinė bendruomenė gerbia tradicijas ir žymiausių kalbos normintojų bei norminamųjų veikalų autoritetą“⁴.

Vienas iš kalbos reiškinų logizavimo būdų yra vadinamosios kalbos analogijos. Ir norminant kalbą, ir diegiant normas į vartoseną, jos dažnai padeda susieti kalbos faktus, matyti kalbą kaip sistemą. Dambriūno kalbos rekomendacijose analogijos itin mėgstamos. Pavyzdžiui, pasakyme *gyveno primityviausių žmonių gyvenimu* įnagininką keisdamas galininku (*gyveno gyvenimą*), jis remiasi analogiškais posakiais *kovą kovoti, miegą miegoti, dainą dainuoti* ir pan. [66 I 7]. Kitas dalykas, kad analogijų ieškoma ne visada vykusiai. Ryškus pavyzdys — mėginimas leksikos, frazeologijos dėsniais aiškinti sintaksės reiškinus. Dambriūnas nurodo, kad galima vartoti kai kuriuos svetimus posakius tuo pačiu pagrindu, kuriuo esą vartojami svetimi žodžiai, ir pateisina pasiskolintą vietininką: *turi patirtį auklėjime* [65 III—IV 48]. Neatsižvelgiama į tai, kad žodis yra savotiškai autonomiškas kalbos vienetą ir, net būdamas svetimas, neardo kalbos sistemos tokiu mastu, kaip kad posakis, sudarytas pagal svetimus žodžių jungimosi dėsnius. Dėl to kalboje paprastai leidžiama funkcionuoti didesniui ar mažesniui svetimų žodžių (skolinių) kiekiui, o gramatikos svetimybės dažniausiai vertinamos neigiamai.

* * *

Kaip vertinti Amerikos GK (iš esmės — jos redaktoriaus L. Dambriūno) indėlių į gramatikos norminimo teoriją ir praktiką? Kadangi Lietuvoje toji GK buvo beveik visiškai neprieinama, Dambriūno idėjų poveikio kalbos norminamajam darbui, regis, nė nebūta. Antra vertus, neatsargu būtų teigti, kad Lietuvoje ir Amerikoje šis darbas ėjo lygiagrečiomis, nesusikertančiomis linijomis. Amerikoje kiek išgalint buvo sekamas lingvistinis Lietuvos gyvenimas, anotuojami ir recenzuojami nauji kalbos mokslo darbai, nevengta ir kritikos. Tačiau tas ryšys buvo daugiausia vienpusis, be atsako iš pačios Lietuvos. Taigi belieka pasvarstyti, kaip galėtume pasinaudoti GK kalbos tvarkymo patirtimi dabar, kokių klystkelių turėtume pasisergeti žvelgdami į ateitį.

Kaip jau minėta, Dambriūnas kalbos reiškinus linko vertinti remdamasis griežtais logikos dėsniais, turėdamas prieš akis kalbos raidos tikslą — paprastėjimą, ir jo taisyklingumo formulėje nebeliko vietos norminimo tradicijai bei normų stabi-

⁴ Girdenis A., Rosinas A. Dar kelios mintys dėl bendrinės kalbos kodifikacijos // Kultūros barai. 1983. Nr. 4. P. 67.

lumo palaikymui. Tai negalėjo neatvesti prie nepamatuoto kai kurių bendrinės kalbos gramatikos normų revidavimo, neatsižvelgiant į šios kalbos sistemos dalies sąlygišką konservatyvumą. Gal atrodys ir paradoksas, tačiau dar Lietuvoje Dambriūnas straipsnyje „Ar kartais ne be reikalo taisome?“ tarsi pats sau iš anksto pasirašė nuosprendį: „Norint teisingai suprasti kalbos gyvenimą bei jos reiškinius, reikia in juos žiūrėti istoriniu, psichologiniu požiūriu, ne vien formaliai kalbiniu. Vartojamas kalbos reiškiniams aiškinti vienas tik formalaus lyginimo metodas gali būti labai net žalingas, nes jis trukdo jos normalią raidą ir pačią kalbą skurdina“ [35 V 65].

Kyla klausimas, ar kiti kalbininkai kaip nors reagavo į Dambriūno „paklydimus“? Tai, be abejo, daryta, tik pačioje GK, kol Dambriūnas dar nebuvo tapęs jos redaktoriumi, o vėliau, matyt, ir kituose leidiniuose⁵. GK tik kartą — 1968 m. — Dambriūnas parašė atsakymą į P. Skardžiaus straipsnį, paskelbtą „Draugo“ priede, kur redaktoriui patariama nerašyti GK ginčytiniais klausimais, juk leidinys esąs visuomenei, o ne kalbininkų ginčams.

Ar galima būtų Dambriūno teoriniuose svarstymuose ir rekomendacijose rasti ką nors teigiamą? Dėmesio vertas jo siekimas žiūrėti į kalbą kaip į kintantį reiškinį ir norminamajame darbe remtis dabartine vartosena. Nors Dambriūnas konkrečiau nediferencijavo nei kalbos vartotojų (tik pabrėžė, kad „vartotojas vartotojui nelygu“), nei bendrinės kalbos sričių ir beveik neatsižvelgė į kalbos lygmenų savitumus, tačiau pati idėja, perimta dar iš Lietuvos GK norminimo programos, vertė naujai žiūrėti į kalboje vykstančius procesus. Kitas dalykas, kokiais metodais (pvz., statistikos) bei kriterijais remiantis daroma kalbos faktų atranka ir nustatymas jų tikimas bendrinei kalbai.

Šiandien panašių minčių kelia ir mūsų kalbininkai⁶: nurodoma būtinybė kaupti dabartinės vartosenos duomenų fondą, tik susiduriama su tomis pačiomis anuomet neišspręstomis problemomis — informantų atranka ir pan. Be to, pažymima, kad norminimo strategiją ir taktiką remti vien tradicija esą pavojinga, nes galima atsidurti prie prarajos tarp kodifikuotos ir realios normos. Matyt, dabar turime ieškoti vidurio kelio, nes iš Amerikos GK aišku, kur veda pernelyg staigus ir neapgalvotas tradicijų atsisakymas.

STANDARDIZATION OF GRAMMAR IN “GIMTOJI KALBA”

(1958—1968)

Summary

This paper deals with the problems of standardization of Lithuanian grammar in the newspaper “*Gimtoji kalba*” (*Native Language*), which was being published in the USA in 1958—1968 by Lithuanian emigrants there. The theoretical views of the editor of this newspaper, Leonardas

⁵ Pvz., žr. Skardžius P. Ankstyvesnė ir dabartinė lietuvių bendrinės kalbos vartosena. Čikaga, 1971. P. 32—35, 37—44.

⁶ Grumadienė L., Stundžia B. Ar tęsime „Lietuvių kalbos atlaso“ tradicijas? // *Gimtoji kalba*. 1990. Nr. 5. P. 23—26.

Dambrūnas, were in many respects different from other Lithuanian linguists. In his theoretical reasonings and recommendations of the usage of grammatical variants, Dambrūnas ran to some extremes. But though he displayed his subtle sense of language in some questions, generally he estimated the processes of language from the standpoint of logic, and many mistakes of speech, which were traditionally corrected by other linguists, were recognized as standard facts by him. Thus he attempted to revise the traditional Lithuanian grammar system, and took offence against the demand to preserve the stability of norms.